

Michael Moser
Universität Wien
Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest

ГРАМАТИКА РУСЬКОГО ЯЗЫКА ИВАНА ГАРАЙДИ 1941 Р. ТА «НАРОДНА МОВА» ЗАКАРПАТТЯ

***Grammar of the Ruthenian Language (Hramatyka rus'koho yazyka)* of 1941 by Ivan Harayda and the “Popular” Language (“narodna mova”) of Transcarpathia**

ABSTRACT: This article offers a new analysis of Ivan Harayda’s *Grammar of the Ruthenian Language (Hramatyka rus'koho yazyka)* (Uzhhorod 1941). In contrast to its program, the grammar paid little tribute to the “popular” language as such. As Harayda himself regarded his text as a “compromise between many contradictory opinions regarding our popular language” he included only a few “popular” elements. Most of them were part of the written heritage that united Transcarpathia with other parts of the Ukrainian language area, particularly Galicia. Harayda often failed to clarify what he regarded as standard features. He also explicitly excluded some local features from the standard. Harayda’s grammar can barely be regarded as a successful attempt at the codification of the “Rusyn” language in the modern understanding.

KEYWORDS: Ivan Harayda (Haraida), Ruthenian / Rusyn / Ukrainian language, Ruthenian / Rusyn / Ukrainian grammars, Transcarpathia (Kárpátalja)

1. Граматика Івана Гарайди

16 березня 1941 р. ужгородська газета «Карпатська Недѣля» повідомила про те, що в Будапешті «зложився філологічно-літературний отдѣл Подкарпатського Общества Наук», який «в рамках довгої і змістової дискусії погодився в засадничих вопросах» та «[р]ѣшив, что в языковом вопросу стане на основѣ народного языка»¹.

---

¹ Русинський Дайджест 1939-1944, III/1, Кроїніка, Тексти з ужгородських новинок «Нова Недѣля» и «Карпатська Недѣля» 1939-1941 гг., М. Капраль (ред.), Ніредьгаза 2010, с. 187.

18 травня цього ж року газета оголосила, що вже вийшла нова граматики, яка мала відповідати цій програмі².

Граматики була другою спробою кодифікації окремої мови підугорського Закарпаття після анексії Карпатської України Угорщиною, що відбулася в двох етапах у листопаді 1938 та в березні 1939 рр. Її попередниця, *Граматики угорсько-русского языка для середнихъ учебныхъ заведений* (Унгарь [з угор. *Ungvár*] 1940), фактично була граматикою російської мови, що містила лише незначні елементи місцевої мови та не мала успіху³.

Автором нової граматики був Іван Гарайда, що народився 30 травня 1906 р. у селі Зарічово біля Перечина. Наприкінці Першої світової війни його родина виїхала до Угорщини, оскільки батько Андрій, що був директором сільської школи, не хотів перейти на службу чехословацької держави. Сам Іван Гарайда закінчив юридичний факультет будапештського університету (1928 р.), далі вступив на філософський факультет печського університету. Невдовзі він отримав стипендію та у Ягеллонському університеті у Кракові вивчав польсько-угорські стосунки, а 1934 р. став магістром філософії в галузі історії та залишився викладати угорську мову у цьому навчальному закладі. Наступного, 1935 р. він став громадянином Польщі. Восени 1939 р. разом із іншими польськими науковцями нацисти ув'язнили його в концтаборі Заксенгаузені. Завдяки підтримці угорського уряду йому вдалося повернутися до Угорщини. Невдовзі Іван Гарайда потрапив до Ужгорода, де у листопаді 1940 р. став директором *Підкарпатського товариства наук* (*Подкарпатское общество наукъ*), та керував низкою видавничих проєктів. У листопаді 1944 р. його арештував радянський СМЕРШ, 13 грудня 1944 р. він загинув в ужгородській в'язниці⁴.

В енциклопедії *Українська мова* Йосип Дзензелівський стисло охарактеризував філологічну діяльність Івана Гарайди:

Автор *Граматики руського языка* (1941), офіційно затвердженої для укр. шкіл Угорщини, орієнтованої на місц. говори. Уклав словник іншомов. слів *Причинки до словаря чужих слов* (частину праці опубл. 1944 в журн. *Літературна неділя*). Готував угор.-польс. словник, рукопис якого, очевидно, загинув (збереглося лише кілька карток); працював над угор.-укр. словником (довів до літери К, рукопис чи картотека втрачені)⁵.

² Там само, с. 199.

³ Про закарпатську граматографію тих часів див.: М. Мозер, *Граматики «руського языка» й української мови в чехословацькій Підкарпатській Русі й угорському Підкарпатті (1919-1945 рр.)*, [у:] С. Вакулєнко та К. Каруник (ред.), *Українська мова: унормування, розунормування, перевнормування (1920-2015)*, Харків 2018, с. 397-428.

⁴ Див. Й. Дзензелівський, *Гарайда, Іван*, [у:] О.С. Мельничук (ред.), *Українська мова. Енциклопедія*, Київ 2007, с. 94. Й. Дзензелівський, *І.А. Гарайда як філолог*, „Acta Hungarica” 1996-1997, vol. VII-VIII, Ужгород – Дебрецен 1998, с. 144-167; I. Pop, *Haraida, Ivan / Harajda, János*, [in:] P.R. Magocsi, I. Pop (eds.), *Encyclopedia of Rusyn History and I. Culture*, revised and expanded ed. Toronto – Buffalo – London 2005, с. 164-165.

⁵ Докладніше про словники див: Й. Дзензелівський, *І.А. Гарайда як філолог...*, с. 147-151.

Предметом цієї розвідки є *Грамматика руського языка* 1941 р. і питання, наскільки вона насправді складена «на основѣ народного языка», була «орієнтована на місц. говори».

2. Деякі дотеперішні оцінки мови *Граматики*

6 липня 1941 р. газета *Карпатска Недѣля* розмістила «урядовий погляд» на *Граматику* Гарайди, у якому було зазначено, що «з помежи всѣх тут появившихся грамматик, сея грамматика найбільше приблизилася до синтаксиса живого руського народного языка», що «[н]ова грамматика бере огляд и на двацятирочный розвыток [так] мѣстного руського народного языка, а терминологію в повнѣ можно уважати чисто подкарпав[т]скою [так]» та що «еще не появилася досконалѣйша грамматика мѣстного руського народного языка»⁶.

Сам Іван Гарайда у *Вступному слові* стисло охарактеризував попередні граматики Закарпаття, а згодом і свою (видані «українські граматики з фонетико-морфологічним принципом правопису А. Штефана – І. Васька та Я. Неверлі» він просто не згадав)⁷. Гарайда зазначив, що створити граматику, що задовільнить усіх, було майже неможливо («ся задача здаєся [...] майже нерозрѣшимою»)⁸, адже «интеллигенція того народа еще и нынѣ не вытворила въ собѣ ясный поглядъ о национальной принадлежности» (6). Мовляв, він запропонував «сталѣ и всѣми однако уживанѣ грамматичнѣ формы нар. языка, чтобы такимъ способомъ могли выдаватися книжки и новинки для народа найлегше понятнымъ языкомъ» (7). Водночас він щиро зізнався:

[...] ся грамматика есть въ дѣйности компромиссомъ mezi многими одинъ другому противлячимися представленнями о нашомъ народномъ языкѣ. [...] Нашимъ стараньемъ было подати грамматику того живого языка, на котромъ у насъ практицѣ каждый говоритъ и котрый языкъ може быти связующимъ звеномъ mezi всѣми членами нашего народа безъ выимковъ (7)⁹.

Йосип Дзензелівський зазначив, що Іван Гарайда, «як свідчать його добре знайомі, сам [...] усвідомлював себе русином-українцем, саме такою він уважав

⁶ *Русинський Дайджест...*, с. 210. Нагадаймо, що на впровадженні твердого знаку наполягав регентський комісар Підкарпаття Миклош Козма [Kozma Miklós], адже це створило відстань до російського й українського правописів (Й. Дзензелівський, *І.А. Гарайда як філолог...*, с. 152).

⁷ Й. Дзензелівський, *І.А. Гарайда як філолог...*, с. 152.

⁸ І. Гарайда, *Грамматика руського языка*, Унгварь 1941, с. 6. Далі після цитат у дужках вказуємо сторінку за цим виданням.

⁹ Про анонімні рецензії на граматику Гарайди див. В. Сугоняк, *І. Гарайда про літературно-мовне спрямування видань Підкарпатського общества наук (із приводу «українізмів», «чехізмів», «полонізмів»)*, „*Studia Slavistica*” 2014, vol. 15, с. 107-115.

і свою граматику»¹⁰. Він також нагадав, що Гарайда у Кракові відвідував семінар провідного галицького мовознавця Івана Зілінського та пізніше листувався з Іваном Панькевичем¹¹. Кодифікаторський вибір Івана Гарайди він охарактеризував такими словами:

По-перше, всі [...] явища, яким надається статус закарпатського літературного стандарту, у переважній своїй більшості досить далеко сягають за межі Закарпаття. По-друге, І. Гарайда у своїй граматиці не надає стану норми жодній такій місцевій чи граматичній діалектній рисі, яка б охоплювала лише увесь чи переважну частину ареалу закарпатських говорів, тобто не виходила за ареал Закарпаття¹².

Додаймо, що внаслідок різноманітності говірок Закарпаття та через їх тісний зв'язок із українськими говорами на північ від Карпат так чи так було (й є) річчю неможливою створити кодифікацію, яка б охоплювала всі основні риси говірок Закарпаття, що водночас властиві лише їм¹³.

Загалом україністи досі звертали мало уваги на *Граматику* Івана Гарайди. За радянських часів тематика була табуїзована, водночас із україністичної перспективи кодифікація Івана Гарайди на перший погляд виглядає як анахронізм.

Граматику Гарайди однак традиційно цікавилися дослідники й учасники «русинського» руху.

Поль-Роберт Магочій, наголошуючи на лексиці, зазначив, що багато слів були «лем пожычками з російського языка (довольно, только, просвищатися і под.)»¹⁴.

Міхаїл Капраль нещодавно висловився про Гарайдину *Граматику* в інтерв'ю:

¹⁰ Й. Дзендзелівський, *І.А. Гарайда як філолог...*, с. 147. Дзендзелівський повторно пробував охарактеризувати Гарайду «русином-українцем». Він також вказав на те, що в Гарайдиному словнику чужих слів нема мадяризмів та додав: «Важко взагалі допустити, щоб такий все ж освічений філолог, яким був І. Гарайда, угорські переймання в українських (руських) закарпатських говорах не вважав іншомовними словами» (Там само, с. 150). Однак Гарайда міг вважати їх не чужими у такому самому розумінні, як, напр., *антена, алюміній* (Й. Дзендзелівський, *І.А. Гарайда як філолог...*, с. 149). Важко повірити, що через те, що мадяризмів не навів, «упорядник [...], можливо, орієнтувався не лише на говори Закарпаття, а на руську мову взагалі, тобто і на говори Галичини, Буковини тощо, де ці слова невідомі чи подекуди відзначаються на пограниччі із Закарпаттям» (Там само, с. 150).

¹¹ Й. Дзендзелівський, *І.А. Гарайда як філолог...*, с. 145.

¹² Там само, с. 154, там-таки: «Можливо, що винятком тут якоюсь мірою можна було б уважати лише лексикалізований сербохорватизм [на думку Дзендзелівського – М. М.] *ко*, про який Гарайда згадує лише в примітці».

¹³ М. Moser, *New Contributions to the History of the Ukrainian Language*, Edmonton – Toronto 2016, p. 471-481.

¹⁴ П.Р. Магочій, *Етно-географічний і історичний перегляд* [так], [в:] P.R. Magocsi (red.), *Русинський язык*, Орле 2004 [фактично йдеться про 2-е вид. 2007 р.], с. 15-38; тут: с. 100-101.

[...] в Ужгороді фактично кодифікували русинський літературний язык, в часі, коли Русини цілого світа були у єднім штаті [?, – М. М.]¹⁵. Днешні наші Русини бы повіли, же тот язык є українізований, у даякій мірі є то правда. [...] Іван Гарайда выхосновав потенціал українофілів. [...] Як наслідок, много українських елементів было у граматиці. [...] Но я за то, же *Граматику* Гарайды мож было взяти за основу¹⁶.

Пряшівська дослідниця Анна Плішкова, частково цитуючи Гарайду, писала про „compromise between the spoken language and the ‘traditional Carpatho-Russian [!, М. М.]’ language” й додала: „In spite of the fact that Haraida retained many borrowings from Russian, certain scholars agree with the view that the new grammar at that time did indeed fulfil ‘a factually codificatory function’”¹⁷.

У популярних виданнях русинського напрямку – скажімо, на сайті словацьких русинів – ми читаємо про Гарайду: „[j]eho najvýznamnejším prínosom bolo [...] vydanie Gramatiky rusínskeho jazyka v roku 1941, čím Harajda ukončil proces kodifikácie rusínskeho jazyka”¹⁸.

Отже якою є мова *Граматики* Івана Гарайди й, зокрема, яку роль у ній відіграє «народна мова» та про яку «народну мову» йдеться?¹⁹

3. Аналіз мови *Граматики*

3.1. «Найбільш закарпатські» елементи

Якщо в історичному контексті елементами справжньої «народної мови» слід вважати перш за все риси місцевих говірок Закарпаття, то їх у *Граматиці* нема багато. Серед «найбільш закарпатських рис» можна назвати: послідовний

¹⁵ Це речення дивує; навіть словацькі русини (українці) не були в тій самій державі, не кажучи вже про інших (польських, югославських).

¹⁶ М. Капраль, «Моя русиністика начала ся в році 1997 у фебруарі», [y:] <https://www.lem.fm/mikhail-kapral-moya-rusinstika-nacha/> (07.03.2020).

¹⁷ А. Plishkova, *Language and National Identity. Rusyns South of Carpathians*, New York 2009, с. 63.

¹⁸ Т. Rundesová, *Ivan Harajda, lingvista a prekladatel'*, [y:] <https://www.rusyn.sk/ivan-harajda-lingvista-a-prekladatel/> (07.03.2020).

¹⁹ Ми не враховуємо певні лексеми та словоформи, наведені Йосифом Дзєндзелівським (*Гарайда як філолог...*, с. 154, 156), якщо вони широко відомі з галицьких писемних традицій: *двѣста* (54), *девѣтьдесять* (54), *повдруга* (59), форму 2 ос. одн. *дашь* (69); усі ці форми також засвідчені у граматиці Івана Панькевича, див. І. Панькевич, *Грамматика руського языка для шкѣл середних и горожанських*, 3-є видання, Прага 1936, с. 94, 94, 93 (*пѣвдруга*), 105 (*даш*). Це саме стосується закінчення *-ть* презенсних форм 3 ос. одн. і мн., яке «на Закарпатті [...] відзначається лише у південно-західних районах» (Й. Дзєндзелівський, *Гарайда як філолог...*, с. 156), а в галицьких текстах починає переважати з останньою третини XIX ст. (М. Moser, *Ruthenische Sprach- und Vorstellungswelten in den galizischen Volksschullesebüchern der Jahre 1871 und 1872*, Wien 2007).

вжиток закінчення 1 ос. мн. -ме: *возьмеме* (7; закінчення скодифіковано, як єдине: 67), яке трапляється й у сусідніх лемківських говірках та подано як кодифікаційний варіант у *Граматиці* Івана Панькевича²⁰; префікс *да-* у неозначених займенниках, який також типовий і для лемківських говірок і так само виступає як кодифікаційний варіант у *граматиці* Івана Панькевича²¹: *въ даякихъ словахъ* (10)²². Місцевою рисою є прийменник *позадъ* у значенні причини: *Позадъ якої причини?* (106), *позадъ чого знають* (113) тощо²³.

Далі є форми, що часто трапляються лише в ілюстративних матеріалах: частки *айно* (98)²⁴ та *вонь* (138; в Олексі Бевки: «гей би; навіть; немов би»)²⁵, форма нак. сп. *подь* ‘піді’ (112), пор. ст. *дале* (11; форма також властива деяким лемківським говіркам)²⁶, *два разъ* ‘двічі’ (35)²⁷, займенники *сякий* ‘такий’ (23), *сяка* (11), *сякъ* ‘так’ (116)²⁸. У розділі про «повноголосність» Гарайда (помилково) згадує про форму *гварити* „въ западноруськихъ говорахъ” [тобто стосовно східнославацьких говірок (20; форма також властива північнолемківським говіркам)]²⁹.

²⁰ Й. Дзендзелівський, *І.А. Гарайда як філолог...*, с. 154. І. Панькевич, *Граматика...*, с. 107: «Перша особа множини кінчиться на -мо, як загально у руськом і тепер і у нас на Гуцульщині, або на -ме».

²¹ І. Панькевич, *Граматика...*, с. 91: У розділі про «займенники неозначені» наведено форми на *де-* і на *да-*. Див. також у тексті *граматики: даскільки* (29) поряд із *декобрь* (43).

²² Див. Й. Дзендзелівський, *І.А. Гарайда як філолог...*, с. 154: ці займенники «широко вживаються на всій території Закарпаття, за винятком Рахівщини. [...] Ізоглоса структур з *да-* продовжується у лемківських та південнобойківських говорах, а далі на захід у діалектах східнославацького і середньословацького наріччя та в літературній словацькій мові».

²³ Л. Чопей, *Русько мадярський словарь*, Будапешт 1883, с. 275 (далі: Ч) зафіксував причинне значення, Ж (с. 680) лише первісне значення.

²⁴ Ч (с. 2) зафіксував *айно* у значенні ‘так, правильно’, „igen, igenis, uguvan”, у словнику Євгена Желехівського й Софронія Недільського *ай* виступає в інших значеннях (Є. Желеховский – С. Недільский, *Малоруско-німецький словарь*, Львів 1886 [далі: Ж], с. 2-3).

²⁵ О. Бевка, *Словник-Пам’ятник. Діалектний словник села Поляни Марамороського комітату*, Ніредьгаза 2004, с. 44 (далі: Б).

²⁶ А. Барна, І. Дзядик, Д. Трохановській, *Жарты і оповідання*. Вyd.1, Легниця 1991, с. 78-79. Знайдено у: «Дзвони Лемківщини» 2015, № 1 (94), с. 4. У словнику Януша Рігера зафіксовано лише *дальше*: J. Rieger, *Mały słownik lemkowski wsi Bartne. Opracowany głównie na podstawie nagrań Małgorzaty Słoń-Nowaczek*. Warszawa 2016, s. 45 [s. v. *daleko*].

²⁷ Див. J. Rieger, *Mały słownik: dwa raz* (с. 106, s. v. *moczy*, с. 129, s. v. *osty*), поруч із *dwa razy* (с. 49, s. v. *dojity*, с. 103, s. v. *miaso*).

²⁸ Ці форми зафіксував Ч (с. 389). Ж (с. 943) занотував *сякий* лише в пейоративному значенні. Деінде в українському просторі форма вживається лише в деяких зворотах разом із *такий*, див. також пол. *ni taki, ni siaki, taki siaki*. Щодо лемківських говірок див. Р, с. 204: *takъj siakъj* ‘taki siaki’. Див. також *Словник української мови: в 11 томах*, т. 9, Київ 1978 (далі: СУМ; далі посилатимемося на електронний варіант словника: <http://sum.in.ua/>), стор. 912 фіксує зафіксовано *сякий-такий* ‘розм. [...] Те саме, що *такий-сякий*’.

²⁹ У лемківських говірках зафіксовано *hwaryty* ‘mówić’ (Р, с. 67).

Чимало місцевих форм відповідають не лише закарпатським, а й галицьким, частково й іншим місцевим традиціям (при цьому навіть писемним). Зокрема, це стосується вторинного вставного *л'* у формі *здоровля* (44, 140), на лексичному рівні іменників *журы* (наз. мн.) (140), *кобель* (частіше: *кобеля*) (134), дієслівних форм *гадковати* (49, 137), *щикати* (75), *вижу*, [виджу] (17, 81), предикативної форми *можъ* (14; поруч із *можно*: 137)³⁰, а прикметників *куртый* (52), *хосновито* (66), *хосенный* (132)³¹, прислівників [Сидѣти не] *доста* (66)³², *туй* (98, 104, 128)³³, часток *най* 'нехай' (70)³⁴, *ци* (118, 140)³⁵, сполучника *кобы* (139)³⁶. Навряд суто «народною» можна вважати вторинний прийменник *помочью* 'за допомогою' (48 тощо): його зразком могло бути, окрім слов'янських відповідників (рос. *с помощью*), угор. *segítségével*, яке Гарайда мабуть не переклав з прийменником (*зъ помочью*), бо деінде окремо нагадав про начебто помилковий вжиток *зъ* в орудному відмінку у значенні знаряддя (див. нижче).

Гарайда скодифікував редульковані форми вказівного займенника, що також типові для багатьох південно-західних говірок: «Мѣстоименникъ *сей* въ 1-омъ падежи однини и множини має и удвоену форму, 1-ый падежъ: *сесь, сеся, сесе, сесъ* [...]» (61); «Мѣстоименникъ *той* має [...] и удвоену форму. 1. пад.: *тотъ, тота, тото, тоты* [так] [...]» (62). Гарайда сам повторно вживає редульковані займенники в авторському тексті (*тота часть* 106 та ін.)³⁷.

Не вузько закарпатською рисою є також постать зворотних дієслівних форм 3 ос. одн. на кшталт *начинаеся* (11)³⁸, чи то вжиток складених форм мин. ч. та ум. сп., які Гарайда наводить разом із простими формами (які вживаються з займенниками, за зразком *я читавъ* [...]): «І. читавъ е'мь [...] (есмь), читали'сме (есме) [...]» (68), єдиною закарпатською рисою (у згаданому вище, неповному розумін-

³⁰ Іван Панькевич (*Грамматика...*, с. 87, 102) повторно вживав цю форму у своїй граматиці (*мож*). Форму зафіксовано у Ж (с. 449), з вказівкою на *можно*.

³¹ Іменник *хосен* та утворені від нього прикметники поширені і поза Закарпаттям.

³² Ж (с. 200) подає *доста* з вказівкою на *достить*, див. також І. Панькевич, *Грамматика...*, с. 165: *доста*.

³³ Слово зафіксовано у словнику Ж, с. 991, без вказівки на іншу форму. У Панькевича ми читаємо: *ту* (І. Панькевич, *Грамматика...*, с. 132).

³⁴ Див. також І. Панькевич, *Грамматика...*, с. 129: *най*.

³⁵ У Ж (с. 1053) зафіксовано з указівкою на *чи*. І. Панькевич у своїй *Граматиці* нотує *чи*, *ци* (с. 128), *ци* (с. 181).

³⁶ Окрім *туй* і *куртий* усі форми зафіксовані у СУМ, із позначкою *діал.*; приклади походять не лише з закарпатських текстів. Сполучник *кобы* зафіксовано й у граматиці Івана Панькевича (*Грамматика...*, с. 129).

³⁷ Вони поширені у «східнокарпатських і покутсько-буковинських, надністрянських» (Н. Торчинська, *Українська діалектологія: навчальний посібник*, Хмельницький 2017, с. 51). Ці займенники також фігурують у граматиці Івана Панькевича (*Грамматика...*, с. 134), навіть в авторському тексті.

³⁸ Див. також І. Панькевич, *Грамматика...*, с. 10 тощо: *отвираеся*.

ні) є лише форми *сме* (*єсме*)³⁹. Водночас варто додати, що у тексті *Граматики* Гарайда ніколи не вживає цих форм навіть тоді, коли виступає мин. ч. чи ум. сп. у формі 1 ос. мн.: обов'язково виступає тоді займенник *мы*, на відміну від форм теп. ч.: «Если теперъ подивимеся на характеръ речень въ данномъ примѣрѣ, видиме mezi ними велику розницю. [...] Послѣ сего реченя могли бы мы поставити точку» (113); «Что мы здѣлали?» (127).

Більшість місцевих фонетичних рис сховано за етимологічним правописом. Наприклад Гарайда не вживає літери *г*, а міркує, що «лат. *g* выговорюеся только въ немногихъ руськихъ або обрусѣвшихъ словахъ, дале въ чужихъ словахъ, кромѣ того въ даякихъ руськихъ фамилійныхъ именахъ» (11). Серед його прикладів є декілька слів, що перш за все характерні для Закарпаття (ми їх виділили розбивкою): «бигарь⁴⁰, гелетка⁴¹, мозогъ [‘мозок’], газда⁴², газета, ганокъ, ганчъ⁴³, знотъ⁴⁴, зратя⁴⁵, зрунь⁴⁶ и еще дасколько другихъ» (11).

Взаємним займенником виступає *одинъ другого* (60), що також широко поширений на українськомовному просторі⁴⁷ (див. також пол. *jeden drugiego*, угор. *egy más* тощо). Серед інших займенникових форм заслуговують на увагу: „мене (меня)”, „менѣ (мнѣ, ми)”, „на мнѣ (на менѣ)”, „тебе (тя)”, „тобѣ (ти)”, знах. відм. „ѣго (‘го)”, „ѣѣ (‘ѣ)”, „себе (ся)”, „собѣ (си)” (60–61), „моѣго (мого)”, „моѣму (мому)” (62). Про вжиток скорочених форм (які типові не лише для Закарпаття) ніде не сказано нічого⁴⁸. Водночас скорочені форми не вживаються в тексті

³⁹ Складені форми мин. ч. були в літературному вжитку в Галичині, лише частково замінювалися навіть у шкільних підручниках другої половини XIX ст.: M. Moser, „*Ruthenische*” (*ukrainische*) *Sprach- und Vorstellungswelten in den galizischen Volksschullesebüchern der Jahre 1871 und 1872*, Wien 2007 с. 235.

⁴⁰ Ч, с. 12: *бигарь* (-gá) bot, ‘fűtykös, husáng.’ Б, с. 34: *бигарь* ‘прут, палка’.

⁴¹ Слово зафіксовано не лише в Л (с. 63: ‘bödn, döböny’), а й у Ж (с. 168). Воно відоме в багатьох інших говірках.

⁴² Мадяризм *газда* (< угор. *gazda* ‘господар’) поширений у південно-західних говірках. У *Граматиці* також вживається дієслово *газдовати* (124). Див. Ж (с. 167): *газда* з указівкою на *господар*, *газдувати* з указівкою на *господарувати*.

⁴³ Цієї форми нема в Ч. Див. однак Б (с. 52: ‘гадюка; вуж’. У Ж (с. 167) слово зафіксовано в іншому значенні: ‘вада’ („Tadel, Fehler, Gebrechen”).

⁴⁴ У Ж зафіксовано *гніт* (с. 169).

⁴⁵ У Ч цього слова нема. У лемківських говірках зафіксовано *грагы* ‘naczynia kuchenne’ (Р, с. 58).

⁴⁶ У Ч нема цієї форми. Слово трапляється й поза Закарпаттям у значенні ‘вершина гори’; воно фіксується в Ж (с. 170), а в СУМ із позначкою *діал.*

⁴⁷ СУМ, s. v. *один*: *Один одного; рідко Один другого; Один одному; рідко Один другому і т. ін.*

⁴⁸ Скорочені форми виступають «у південно-західних діалектах [...], зокрема в галицько-буковинських і карпатських, а частково і в подільсько-волинських, переважно в західній частині їх, рефлeksi давніх форм» (Н. Торчинська, *Українська діалектологія...*, с. 50); «Для південно-західних діалектів, крім подільсько-волинських говорів, властиві також усичені: *го* (род.-знах. в.), *му* (дав. в.); щоправда, подібні форми фіксуються і в говірках Холмщини, іноді у волинсько-поліських та підляських» (Там само, с. 51). Що ж до форм *моєго/мойого, моєму/мойому*, то ще в XX ст. різні форми вважалися нормативними і в контексті української мови.

Гарайди, лише трапляються в ілюстративних матеріалах, при цьому в конструкціях, які вважаються типовими для синтаксису закарпатських говірок: «Третий падежъ часто уживаеся вмѣсто другого падежа въ такихъ выраженьяхъ: *Очи 'му почервонѣли. Голова 'му наболѣла. Отець ти иде. Сестра 'му поѣхала*» (135; див. зокрема два останні речення). Цікаво, що форми (')му не наведено в парадигмах (61)⁴⁹.

Серед залишків двоїни Гарайда подає форми *ногама, рукама* (29), однак ці форми викликають сумніви, адже Іван Панькевич згадав лише про «нечисленні приміри з пограниччя словацького а також на границі говорів лемацьких, де іноді стрічаємо закінчення дуальне *-ота*», напр. *labota* (Заріча), *tuchota* (Убля)⁵⁰.

Дієслово *хотѣти* має презенсні форми: *хочу, хочешь, хоче, хочеме, хочете, хотятъ* (91) – форма *хотятъ* вважалася українською літературною ще в ХХ ст. У презенсних формах дієслова *ляти* (94), яке Гарайда чомусь пише лише з одним *л-*, він таки нотує подвійне *лл-*: *ллю, льешь, ллють*⁵¹.

В авторському тексті Гарайда один раз вживає суто «народну» конструкцію підрядного з'ясувального речення, яка, однак, наявна й в інших українських говірках та й увійшла до літературної мови: «Управленьемъ называеме ту особенностьъ якихъ словъ, что за ними слѣдующее слово мае стояти въ якомъ падежи» (54; розбивка наша).

3.2. Приховані «народні» прикмети

Саме на місцеву вимову зорієнтовані слова: «**Ы** есть тоже характерный русский звук. Отповѣдае дуже коротко выговореному закрытому поднебѣнно-му *о̄*» (13)⁵². Відповідно Гарайда нотує форму *Гьте* (Goethe) (46). Однак Гарайда додає: «Не пишешся на початку слова и послѣ слѣдующихъ звуковъ: *к, г, х, ж, ч, ш, ц*» (13). Проте звук [ы] (нема його, наприклад, у басейні річки Уж) якраз у тих позиціях, у яких Гарайда його не нотує, вживається⁵³, водночас у багатьох інших позиціях, у яких Гарайда пише *ы* з історичних причин, літері не відповідає

⁴⁹ Див. І. Панькевич, *Грамматика...*, с. 166: «У нас дуже часто кажуть: *мати му пошла, отець ти иде*, мѣсто *мати його, твой отець*».

⁵⁰ І. Панькевич, *Українські говори...*, с. 220.

⁵¹ Ч (с. 170) фіксує *лляти* та *ллятый*, а Ж (с. 410): *лїати, лїляти*, з вказівкою на *лити*.

⁵² І. Панькевич, *Українські говори...*, с. 59: «Звук *ы* це один з найбільше характеристичних звуків не лиш південно-карпатських, але карпатських говорів взагалі».

⁵³ Див. Ф. Жилко, *Нариси з діалектології української мови*, Київ 1980, с. 213: «У більшості закарпатських говірок, а частково в бойківських та лемківських розрізняються /и/ та /ы/ [додаймо: і в надсянських, у трохи іншому звучанні; див. Ф. Жилко, *Говори української мови*, Київ 1958, с. 86-87]. Звук [ы] найбільш помітно виступає після губних і задньозвичних». Ми не погоджуємося з інтерпретацією Йосипа Дзендзелівського, що написання закінчення *-ий* після задньозвичних начебто обов'язково відображає місцеву фонетику (Й. Дзендзелівський, *І.А. Гарайда як філолог...*, с. 153).

описаний звук. Зрештою Гарайда послідовно пише *одныхъ, однимъ* (55, 79, 111 тощо); таку саму форму вибирали автори галицьких граматики XIX ст., аж до Омеляна Огоновського, а також *дны* 'дні' (36, 106 тощо) та *выды* (71), *выдовъ* (72), паралельно з *вид-* (71, 72)⁵⁴.

Гарайда в граматиці вказав на те, що у формах *губка, низкий* «перемѣниться звук», так що вимовляють *гупка, ниский* (16)⁵⁵. Це уподібнення в напрямку глухих приголосних хоч і не властиве українській літературній мові, однак трапляється у багатьох українських говірках.

На увагу заслуговують міркування Гарайди про місцеву вимову форм прикметників у наз. відм. одн. ч. р.: *синий, середний* (12; див. також 48)⁵⁶; традиційне написання приховує і цю місцеву властивість. Щодо м'якості перед *i* (< *ѣ*), Гарайда нотує, що, мовляв, «**Ѣ** уже у насъ не змягчає сповзвукъ *с*, только выимково, прим. *сѣдати = сидати, сѣяти = сіяти*; але *нось = носы, колось = колосы* [у місц. одн.]» (14)⁵⁷. Непослідовне написання залишає відкритим ще одне питання: у розділі про правопис Гарайда пропонує вживати апостроф у словоформі *б'ю* (13), однак у парадигмах сам його повторно не ставить у 1 одн. теп. ч. *бю, вю* (88), водночас таки пише 2 ос. з апострофом: *б'ешъ, в'ешъ* (88).

Щодо рефлексів *o* та *e* в новозакритих складах ми читаємо:

Перезвукъ *o* въ *y, ѣ, i* (*ы*), **тоже *ѣ*** въ *ю, ѣй, ѣи*.

Прим. слово *конь* въ руськихъ говорахъ выговорюется мѣстами якъ: *кунь*, мѣстами якъ: *кѣнь*, мѣстами якъ: *кѣнь* (даже и якъ: *кынь*). Въ Ужанщинѣ, въ Бережанщинѣ и въ Мараморощинѣ (окремъ узкого верховинского пасма, а въ Мараморощинѣ ажъ до Бычкова) говориться на: *y*; около Мукачова и въ Угочи: *ѣ*, въ узкомъ верховинскомъ пасмѣ въ Ужанщинѣ, въ Бережанщинѣ и выше Бычкова въ Мараморощинѣ, тоже на земплинской и шарышской верховинѣ говориться на: *i*. Мѣстами на Спишу и Шарышу, тоже въ Мараморощинѣ близъ румунской языковой границѣ можъ чути говоръ на **ы** (приблизно якъ *кынь, стыль* и т.д.). [...] (18-19)⁵⁸. [...]

⁵⁴ Йосип Дзендзелівський (*І.А. Гарайда як філолог...*, с. 153) вказав на те, що у *Граматиці* скодифіковано закінчення «-и у род., дав. та місц. од., наз., знах. мн. іменників жіноч. р. -i-основ, дав. та місц. жіноч. р. -ja-основ: *кости, мыши, чаши, княгини*» (3738 [у Гарайди – *М. М.*]) і що це «рису, що широко знана й у інших говорах південно-західного наріччя, Західному Поліссі тощо». Насправді традиційний правопис у *Граматиці* навряд дозволяє такі висновки, зокрема щодо *i*-основ.

⁵⁵ На самому Закарпатті ці асиміляційні процеси не однотайні, це саме стосується втрати дзвінкості в кінці слова, див. І. Панькевич, *Українські говори...*, с. 165-168.

⁵⁶ Щодо м'яких прикметників див. І. Панькевич, *Українські говори...*, с. 251-252: «М'які закінчення прикметників відомі від говорів запорядських аж до Тересви. Виймку творять говори верховинські від Уга починаючи аж до Синевира а відтак за Тересвою говори гуцульські та перехідні. [...] від Уга на схід чуємо [...] все закінчення -'уј».

⁵⁷ Див. І. Панькевич, *Українські говори...*, с. 120: «Приголосні *s, z + i* (ѣ) акустично не м'які, хоч артикуляційно малий ступень палятальности доказаний». Між Латорицею й Тересвою Панькевич таки зафіксував палатальність, на заході від Латорицею спостеріг корональну або коронально-дорзальну вимову» (Там само, с. 121).

⁵⁸ Цікаво, що Гарайда звернув увагу на Спіш і Шарыш, що 1941 р. не були в складі Угорщини.

2. Перезвук *е* в *ю, йй, ь* показується тільки в [так!] немногих слулаях [...]. Прим. ей = *юй, ййй, ьй*, сей = *сюй, сййй, сьй*, семь = *сюмь, сйймь, сьмь*. В спряжено дѣсловъ в минушомъ часѣ, прим.: текъ = *тюк, тййкъ, тьк* [так!] [...] **Увага!** Хотя явище выше уведенныхъ перезвуковъ в нашомъ языкѣ есть общее, однакъ сѣ перезвуки в письмѣ ани в пняхъ, ани в оконченьяхъ словъ не означаются. Т. е. не пишемъ *кунь, кинь, добрумь, добримь* [...]. (Выймково вмѣсто: вель, плель = *вѣвь, плѣвь* (19-20). В минушомъ часѣ в родовомъ окончении мужского роду однини *-евъ* перемѣняея в *-ѣвь*, а выговорюея якъ *ю* [...] *вевъ, вѣвь, вювь*; [...] *плевъ, плѣвь, (плювь)*, [...] *мевъ, мѣвь (мювь)* (84). В минушомъ часѣ родовое окончения мужского роду однини безъ *в*, кромѣ того, если в корени есть *е*, перезвучаея в *ю*. Пр. несъ – *нюсь*, везъ – *вюзь* (85; див. також 86: *гребъ – грюбъ*, 87: *лежь (люжь)*, але лише *рось* (86), *текъ* (86) тощо⁵⁹.

Не дивує на тлі етимологічного правопису, що цих «народних» форм на письмі не видно, однак непослідовна нотація наведених форм (раз у дужках, раз ні) залишає відкритим навіть правописне питання, зокрема щодо рефлексів *е*. Ще важливішим є той факт, що на підставі наведених слів читач не може зрозуміти, як саме слід було вимовляти наведені словоформи не в «руських говорах», а в тій літературній мові, яку Гарайда мав намір скодифікувати.

Що ж до чергування *у – в*, Гарайда запровадив своєрідне власне правило, коли саме все ж таки слід було писати префікс *у* замість *в*:

Звукъ *у* и *в* в скорой бесѣдѣ выговоряются часто такъ, что *у* перемѣняея *у в*, а *в* перемѣняея *у*. Прим. упавъ=впавъ [...]. И наоборотъ предложникъ *в* *у* насъ вообще выговоряея якъ *у*. Прим. *въ лѣсъ* = *у лѣсъ* и пр. Але тільки тогды пишесея якъ *у*, если за нимъ слѣдує слово, котрое начинаея на *в* (11).

Гарайда сам намагався дотримуватися цього правила, див.: *у видѣ думки* (128), *у вышеуведенныхъ примѣрахъ* (139), а деінде повсюди *въ*.

Загалом найпомітніше те, що Гарайда просто не згадував цілу низку форм і конструкцій, які притаманні тим чи іншим говіркам Закарпаття⁶⁰.

3.3. Невизначеність щодо «народних» форм

Певна невизначеність кодифікації стосується також деяких говіркових рис, про які Гарайда все ж таки згадав, хоч вони властиві лише частині говірок Закарпаття, див. перехід $t' > k'$, який Гарайда помилково описує у розділі про «розподоблення» [так]: «Нынѣ часто чуеме: *кѣло = тѣло, кѣсто = тѣсто*,

⁵⁹ Докладнішу інформацію можна знайти вже в монографії Івана Панькевича 1938 р.: І. Панькевич, *Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей*, Praha 1938, с. 48-53, 83-99.

⁶⁰ Див. І. Панькевич, *Українські говори...*, або наведені тут сучасніші праці про (різні) говірки Закарпаття.

тґряти = *кґряти* [...]» (16). Слід виходити з того, що Гарайда не радив фіксувати рефлекс $t' > k'$ (а також $d' > g'$, М. М.) на письмі, однак автор знову залишив невизначеним, чи він вважав таку вимову припустимою у літературній вимові, чи ні⁶¹.

Так само автор поміркував доволі чітко щодо вимови *e* в певних позиціях (які він, однак, не визначив): «Буква *e* въ народномъ говорѣ часто выговоряея якъ 'и'. Прим. теперь = *типирь*, отецъ = *отиць*, десять = *дисять* и пр. Въ письмѣ недопустимо» (12). У цій позиції (перед пом'якшеними приголосними та далі внаслідок регресивної асиміляції) насправді йдеться про типову рису деяких говірок Закарпаття (і не тільки)⁶². Проте в Гарайди згадано лише про її поширеність «въ народномъ говорѣ», однак незрозуміло, чи так можна вимовляти і в літературній мові, чи ні. Зрештою наближення історичних *u* та *e* загалом, навіть поза даним контекстом, типове для багатьох українських говірок; принагідно варто зазначити, що Гарайда нотував форму *шивкиня* (27) з *u* на місці етимологічного *e* (< *ь*) у корені та, навпаки, *тревальй*, *къ тревалому виду* (73), *вытревае* (121), з *e* на місці *u* (< *tryv-* < *trv-*)⁶³.

Суцільна невизначеність також характеризує Гарайдині слова про звукову постать традиційних правописних форм *кто* й *что*: «*Кто* выговоряея мѣстами *ко* або *хто*; *что* выговоряея на розныхъ мѣстахъ *што*, *цо*, *шо*» (63). Як слід було вимовляти в літературній мові, ніде не зазначено⁶⁴, а вимова [кто], [что] й на Закарпатті невідома.

Так само Гарайда згадує іменникове закінчення наз. мн. *-ове*, яке трохи більш поширене в деяких говірках Закарпаття (а також на північ від Карпат), ніж в інших українських говірках: «Въ 1-омъ падежи множины якѣсь слова, означающѣ особы, принимаютъ вмѣсто оконченія [так] *-ы* и оконченіе *-ове*, прим.:

⁶¹ Щодо цього переходу в говірках Закарпаття див.: І. Панькевич, *Українські говори...*, с. 114-115. Панькевич помітив це явище «спорадично в говорах західних а також і східних» (Там само, с. 114). Тільки на Гуцульщині цей перехід «є явищем дуже поширеним» (І. Панькевич, *Українські говори...*, с. 114). Це саме явище також спостерігається в буковинсько-покутських говірках та в частині надністриянських, див. Ф. Жилко, *Говори української мови...*, с. 103, а також с. 54.

⁶² «Звужене *e* це характеристичний звук для говорів бойківських а почасти й лемківських по північній стороні Карпат а передовсім по південнім боці на області майже від р. Топлі аж по ріку Тересву, т. є відповідуючій в часті галицьким лемкам та в цілості галицьким бойкам» (І. Панькевич, *Українські говори...*, с. 76-79).

⁶³ Див. І. Панькевич, *Грамматика...*, с. 170: *тревае*, *тревати* (170). Ж (с. 983) під гаслом *тривати* вказує на *тревати*. Ч (с. 397) подав гасла *тривати* та *тревати* без позначок.

⁶⁴ Див. І. Панькевич, *Українські говори...*, с. 289. Форма *кто* «поширена нині на області західній від Попраду аж по долину Уга а ще дальше на сході держиться лиш в говорах верховинських а дальше на сході в говорах гуцульських. Натомість в говорах долішнян від Ужгороду-Середнього аж по Тересву маємо *тко*, *ко* [...]» (с. 289). Форма «*što* займає найбільшу частину південно-карпатської області, бо тягнеться вона від Попраду аж до долини ріки Уга. Ту поширена оп'ять фонема *šo*. Дальша область на схід розчплюється [...]» [там є форми *цо*, *што* і *шо*].

пан-ове, поп-ове, сусьд-ове» (34). Однак словечко *и* («принимають [...] и») залишає відкритим, чи закінчення *-ове* у цих словах часом не є лише варіантом⁶⁵.

Насамкінець варто вказати на послідовний подвійний вжиток прийменника *межи*: *межи дѣсловомъ и межи -ся не може всунутися ани условное словечко бы* (71), *гадковати на розницю межи предметами, котрыми чтость робиться и межи товаришствомъ* (137) тощо. Цілком можливо, що Гарайда вважав цю конструкцію прикметою «народної» мови, однак у граматиці він про це не згадав.

3.4. Прихована визначеність

Гарайда однозначно скодифікував місцеву вимову в написаному за етимологічним правописом закінченні *-ою*, *-ею*, «выговоритьсѧ якъ *-оу*, *-еу*» (36); «Оконченіе 6-го падежа однины въ женскомъ родѣ *-ою* выговорюется *-оу* (бѣлоу, Ивановоу)» (50). Нагадаймо, що закінчення *-оу*, *-ом* вживаються не лише в говірках Закарпаття, а також у лемківських, гуцульських та бойківських говірках на північ від Карпат, та ще й у надсянських та наддністрянських говірках⁶⁶. Це правило приховано за етимологічним правописом так успішно, що його не вбачали навіть сучасні прихильники русинства⁶⁷.

⁶⁵ Див.: Ф. Жилко, *Українські говори...*, с. 121: «З давніх *и*-основ закінчення *-ове* для наз. відмінка множ. іменників, що означають живі істоти, найбільш характерне саме для багатьох карпатських говірок [...]».

⁶⁶ Див.: І. Панькевич, *Грамматика руської мови*, с. 70: «В підкарпатсько-руських говорах маємо також м'єсто *-ею* окінчення *-ьов*: *кѡстьов*, *сѡльов*, но в письменнѡм языцѣ их не ужываєсѧ». Див. також І. Панькевич, *Українські говори...*, с. 217-218: «Границя цього явища [*-ѡу* супроті *-ом*] іде від горішнього Лабірця долиною ріки Ондави а від В. Свидника іде її притоком до гори через села Капішову, Кружльову, Вапенік. На захід від цієї лінії є закінчення *-от* а на схід *-ѡу*». Форми на *-еу* в м'яких основ «займають простір від сходу аж майже під Латорицю», проте на цьому ареалі вживається й *-ѡу* (Там само, с. 223). «Дальше на захід аж до ріки Ондави» повсюди вживається *-ѡу*, а «від Ондави починаючи, а то від Пискуривець», *-ом* (І. Панькевич, *Українські говори...*, с. 223).

⁶⁷ «Декларируя приверженность локальным ценностям, грамматика Гарайды во многом ориентировалсь [так] на языковые традиции. Даже в тех случаях, когда во всех основных диалектах использовались одинаковые формы, в ней кодифицированы старые книжные элементы, например, на месте окончания творительного падежа *-ов*, предлагается использовать книжное *-ою* и т. д.» (М. Капраль, *Языковая ситуация в Подкарпатье 1938-1944 гг.*, [в:] А. Дуличенко (ред.), *Славянское языкознание: покидая XX век: к XIV международному съезду славистов (Охрид, 10-16.09.2008)*, „Slavica Tartuensia” 2008, vol. VIII, с. 178-195; тут: с. 189.) На увагу заслуговує також трактування місцевого закінчення ор. одн. іменників *-ом* < *-ою*, яке, мовляв, виступає лише в прізвищах: «Фамілійні имена на *-а*, *-а*. (*Козма*, *Стойка*, *Гелетка*, *Гарайда*, *Натоля*), котрѣ въ 6. падежи однины звькли принимати оконченя *-омъ*, *-ѣмъ* [...]» (45). На правдивість цього розрізнення в різних говірках може вказати поширеність на Закарпатті форми ор. одн. *слугом* та вказівка Івана Панькевича на «членовання деклінаційних типів по родам а цілковитого щезання почуття різниці по пням» (І. Панькевич, *Українські говори...*, с. 36). Далі вчений зауважує: «[...]»

Серед різних морфологічних форм з *o* замість історичного *e* є й такі, що типові для Закарпаття (та бойківських і деяких надсянських, а також подільських говірок)⁶⁸: «Йотована етимологичное е (йе) въ нашомъ языцѣ въ мягкихъ оконченьяхъ и въ многихъ мѣстоименниковыхъ пняхъ вообщє перемѣнилось въ *йо*. Цей звукъ означаєме буквою *ѣ*. Прим. *учителѣмъ* (учительомъ) [...]» (12). Гарайда там-таки зазначив, що замість *ѣ* можна «писати лише *e*» (14). Таким чином він витер на письмі ще одну прикмету «народної мови».

Цілком вірогідно, що Гарайда писав *абсолютна* (51) під враженням поширеного в закарпатських та південних бойківських, а також у наддністрянських, буковинсько-покутських та інших українських говірках «європейського» «середнього» [1]⁶⁹, однак водночас він традиційно нотував *евентуально* (81), *натуральний* (28)⁷⁰.

3.5. Українські літературні форми зі статусом рівноправних форм або варіантів у «народнихъ говорахъ»

Серед прикметникових закінчень Гарайда подав, як рівноправні варіанти, *бѣлое* (*бѣл-е*) та *син-ѣе* (*син-ѣе*) (48)⁷¹. У тексті граматики закінчення *-оє* панує повсюди; підґрунтям могла бути не лише його поширеність у закарпатських (та й надсянських) говірках, а й її традиційність.

Що ж до прикметникового закінчення род. одн. ж. р. Гарайда нотував: «Вмѣсто оконченія другого падежа женского роду *-ой*, въ народномъ говорѣ часто уживаєся довша форма *-оѣ*» (50). Згадуючи про українське літературне закінчення, він вбачав саме його в сфері «народного говору»⁷².

цей процес переїми деклінації пневої на родову найсильніший в західних частинах південно-карпатської області а менше сильний на сході в Мараморші» (Там само, с. 210).

⁶⁸ І. Панькевич, *Українські говори...*, с. 201: «Сліди старого м'якого закінчення замітив я лиш на Мараморській Верховині в Исах [...]». Вплив закінчень твердих основ на м'які загалом характерний для південно-західних говорів, див. Ф. Жилко, *Українські говори...*, с. 56, а також Й. Дзензелівський, *Гарайда як філолог...*, с. 153, з вказівкою на те, що це саме явище відоме «й у значних масивах поліського та південно-східного нарiччя».

⁶⁹ Альвеолярне *l* поширене «у деяких наддністрянських, буковинських, покутських і в частині карпатських говірок» (Ф. Жилко, *Українські говори...*, с. 53; див. також І. Панькевич, *Українські говори...*, с. 34; с. 144-149).

⁷⁰ У словнику *Причинки до словаря чужихъ словъ* Гарайда також написав *абсолютно* (також: *алуминій*), але водночас *алкогольний*, *асфалтовати*, *асфалтовий* (Й. Дзенделівський, *І.А. Гарайда як філолог...*, с. 149-150).

⁷¹ Про поширення різних закінчень див. докладніше І. Панькевич, *Українські говори...*, с. 250. Див. Й. Дзензелівський, *Гарайда як філолог...*, с. 153: ізоглоса цього явища [закінчення *-оє*] продовжується в надсянських, холмських, підляських, у західній частині західнополіських, ряді середньо- та східнополіських говорів.

⁷² І. Панькевич, *Українські говори...*, с. 252-253: нескорочене закінчення *-ої* «панує від ріки Рускови починаючи, за вїймкою села Рускови, аж до Лабiрця», а скорочене «на сході лиш в селі Рускові а на заході починаючи від Лабiрця».

Щодо інфінітивних форм автор понотує: «И тѣ немногѣ дѣслова, котрѣ кончаються на *-чи* (пе-*чи* [...]), въ дѣйствиности кончаються на *-ти*, бо то *-чи* повстало изъ злитія двохъ звуковъ: *г+т* або *к+т*. Первѣстна форма сихъ дѣсловъ была: *пек-ти, тек-ти* [...], якъ они мѣстами и нынѣ уживаються» (65). Іншими словами, Гарайда скодифікував історичні форми, які досі поширені в усіх південно-західних говірках⁷³, водночас назвав місцевими форми типу *пекти*, які ввійшли до української літературної мови, а на Закарпатті вживаються лише винятково⁷⁴.

3.6. Поради уникати елементів «народної мови»

Слід підкреслити, що автор потворно радив уникати говіркових форм, включно з доволі поширеними. В іменникових формах дав. і місц. мн. він скодифікував лише закінчення *-амъ, -ами, -ахъ* (32-33) і додав:

Увага! Именники на *-ь*, означаючѣ животное, въ 3-омѣ падежи множины часто принимаютъ вмѣсто *-ямъ*, оконченіе *-юмъ*, пр. *конюмъ, медведюмъ* [так, без курсиву], але се не літературна форма (35).

Насправді історичне закінчення *-омъ* із різними рефлексами *о* в новозакритому складі (*-ум, -юм, -ім...*), що виступає не лише у говірках Закарпаття, властиве не лише назвам тварин⁷⁵. Про доволі поширені місцеві закінчення в ор. мн. (*-ы, -ома*)⁷⁶ та місц. мн. (*-іх, -ох*)⁷⁷ Гарайда мовчить⁷⁸.

Деінде Гарайда порадив не вживати «народних» конструкцій на підставі категоричної вказівки, що «так не пишуть»: «Зворотный мѣстоименникъ *-ся* николи не отдѣляеся отъ дѣслова, зато межи дѣсловомъ и межи *-ся* не може всунутися ани условное словечко *бы*. Пишеме: *робилося бы*, а не *робылобыся* [так]» (71).

⁷³ Ці самі форми скодифікував, не згадуючи про форми на *-кти*, Іван Панькевич (*Грамматика...*, с. 98, 102). У діалектологічній розвідці Іван Панькевич занотував форми типу *пекти* в околицях Іршави (І. Панькевич, *Українські говори...*, с. 300).

⁷⁴ Це історичне пояснення неправдиве; сучасні українські форми на *-кти* тощо вторинні, виникли пізніше.

⁷⁵ Див. І. Панькевич, *Українські говори...*, с. 191: «Dat. pl. зберігає по найбільшій часті старе закінчення *-*отъ* з переголосом *о* [...]. Но побіч цих старих закінчень виступає *-ам* [...]». Див. також Ф. Жилко, *Українські говори...*, с. 56: «Особливо ся риса виявлена в надністрянських, бойківських та інших говірках».

⁷⁶ Див. І. Панькевич, *Українські говори...*, с. 194.

⁷⁷ Див. І. Панькевич, *Українські говори...*, с. 195-196.

⁷⁸ Див. також І. Панькевич, *Грамматика...*, с. 197: «З многих старых форм задержались у наших говорах: 3. множ. муж. Р. *-ом* [так, дві риски], *-ум, їм* [так, без риски], *-ым, -ім: панум, панім, паным, панім*, б. *-ы: у* іменників роду муж. і сер. (*-т пнѣв*) *з волю, з ягняты*, в 7. пад. множ. роду муж. твердых: *-ѣх, -ох (квасѣх, лѣсох)*». Див.: Там само, с. 66 (також с. 73): «В 7. падежи в подкарпатсько-руських говорах чуємо старе окінчене – *ох, ѣх: в лѣсох, крайох, в сусѣдѣх, в постолѣх*. Их в літературномъ языкѣ не уживаеся».

Що ж до поширеного вжитку прийменника з (*зь*) з орудним відмінком у значенні знаряддя, який очевидно постав під впливом інших мов (зокрема, угорської), Гарайда поміркував (на підставі не найкращого прикладу): «Треба добре гадковати на розницю межі предметами, котрыми чтось робитьсѧ и межі товаришствомъ [так]. Пр. 1. *Дѣйствую Ивановъ* (*Иванъ* есть той предметъ, котрымъ дѣйствую). *Дѣйствую зъ Ивановъ* (дѣйствую въ товаришствѣ *Ивана*)» (137). Зрештою ця риса найбільш типова для лемківських говірок, при цьому чимало типово лемківських синтаксичних рис «поширені і в сусідніх говірках, як-от у надсянських, західній частині наддністрянських та ін.»⁷⁹, включно з закарпатськими⁸⁰.

Щодо родового відмінку у додатку, як у прикладі *ви(д)жу дуба*, Гарайда зазначає категорично: «Це зовсѣмъ неправильно и не допускаеся» (33). Ще рішучіше автор формулює своє неприхильне ставлення до вживання займенників у функції частки: «Въ безподметовыхъ и другого рода реченяхъ часто находятся сѧкѣ мѣстоименники: *то, ото, се, сесь, оно*, что суть не подметомъ реченя, та только незначитѣ (излишнѣ) части въ реченю. Уживаня ихъ есть побольшой части злюю привычкою и недисциплинованностью въ твореню речень. Прим. *Оно мене свербѣло. Ото десь горить. Се такъ гремѣло. Что не было тамъ всего*» (130).

3.7. «Ненародні» елементи

Загалом, як видно з наведених цитат, росіянізмів у тексті Гарайди є чимало (див. також *чрезвычайно* 98, *въдь* 99, *сколькочратный* 53). Деякі з них мають виразно книжний характер: *понеже* (50). Гарайдина термінологія є частково церковнослов'янською-російською, частково українською. Дійсний спосіб у нього називається «проявовый» (66); зразком могло бути угор. *kijelentő mód*, від угор. *kijelenteni* ‘зазначити’, а також ‘проявити’⁸¹.

Гарайда повторно вживав слово *реченя* з глосом, див., напр., «въ реченю (предложеніи)» (65), «О речені (предложеніи) вообще» (103) тощо, однак у тексті переважає український термін. Слова *связь* (114), *связка* (104) тощо пишуться саме так, хоч деінде історичний префікс *сь-* перед дзвінками приголосними нотується як *з-*, див. *злучаючими словами* (114) тощо.

Як видно з наведених цитат, Гарайда непослідовно писав форми *оконченіе, оконченя* тощо, а в ор. одн. чомусь тільки *оконченьемъ*. У граматиці він запропонував своєрідне правило:

⁷⁹ Див. І. Панькевич, *Грамматика...*, с. 140: «Примѣтка: *Ошибочно* есть говорить: *дыхати з воздухом* або *орудовати з рукою*. То есть форма, котра противиться духови нашего языка».

⁸⁰ Н. Торчинська, *Українська діалектологія...*, с. 65: «Так, у карпатських говорах для вказівки на знаряддя дії використовується прийменник з: *косити с косом* [...]».

⁸¹ Уже Йосип Дзендзелівський (*І.А. Гарайда як філолог...*, с. 156) вказав на відповідники термінів Гарайди у раніших граматиках. Замість *проявовый* у нього помилково зазначено *проявный* (Там само, с. 156).

Нынѣ даякѣ слова и въ письменномъ языкѣ уживаются только въ скороченой формѣ з оконченьемъ на -я. Пр.: *спаня, насѣня*. Даякі, особливо церк. слав. и вел. рускѣ слова уживаются всегда въ повной оригинальной формѣ на -іе. Пр.: *условіе, мнѣніе*. Многѣ изъ сихъ словъ уживаются и въ письмѣ, и въ живомъ говорѣ въ обохъ (въ повной и скороченой) формахъ. Пр.: *засѣданіе-засѣданя, знаніе-знаня*, але наголосъ въ сихъ случаяхъ змѣняся: *засѣданіе-засѣданя*. Мы въ сей граматицѣ уживаеме тоже обѣ формы для одного и того же слова для показаня того, что они можуть уживатися хоть въ котрой формѣ (42).

Справжнім курйозом є Гарайдина спроба розрізнення правописних форм страждальних дієприкметників на -н- і -нн-: «Колинь [так] *н*, коли два *нн* въ оконченіи, то зависить отъ наголоса. Если наголосъ находится на передопослѣдномъ складѣ, тогда два *нн*. Пр. *читанный, данный, любленый* (77), див. однак: *спасеный* (121), поруч із *спасеннымъ*» (124).

Слід окремо зазначити на підставі вищенаведених слів з «урядового погляду» 1941 р., що виразно «ненародний» напрямок стосується також граматичного, зокрема й синтаксичного рівня. Фігурують дієприкметники *хворяющий* або *хворявший* (76) без будь-якої згадки про їхню книжність; лише про форми *мнимый, видимый, любимый, движимый* зазначено, що «въ нашомъ языкѣ сѣ дѣе-приложники уже выгнули и насколько всеже находятся, считаются простыми приложниками» (77). Конструкції з цими дієприкметниками Гарайда сам вживав доволі часто: «Се зложеное реченя можеме скоротити сякъ: *Я увидѣвъ чоловѣка, розкидающого солому*» (127), «Они представляютъ якусь побочно и нагло появившуся цѣлу думку [...]» (137).

Гарайда скодифікував зовсім ненародні конструкції *я есмь битый, -а, -ое [...]* *мы есме битъ* (78), а також дієсприслівник *сущи* (97). Серед форм теп. ч. дієслова *быти* Гарайда навів не лише *есть* (е), а й *есмь* (97), тоді як Іван Панькевич занотував лише форму *ем* у 1 одн., а форму *есть* (де-не-де *ест*) вважав «виїмкою на східніх областях», яка «частіша [...] на західніх областях»⁸². Наказовий спосіб дієслів *ѣсти* й *повѣсти* Гарайда подав в українській та російській формах (що особливо відчутно в 1 ос. мн., де перед дзвінким *м* не може звучати *ш < ж*): *ѣдъшь (ѣшь), ѣдъже (ѣшьме), ѣдъже (ѣшьте)* (95); *повѣдъшь (повѣшь), повѣдъже (повѣшьме), повѣдъже (повѣшьте)* (96)⁸³.

Завершуючи цей розділ, слід зазначити, що у граматиці є чимало друкарських та інших помилок (зокрема щодо історичних коментарів, а також щодо структури граматики)⁸⁴, які не є темою нашої розвідки (до перших мабуть також відноситься форма *милонтый* 57).

⁸² І. Панькевич, *Українські говори...*, с. 319; на с. 120: «Так границя их форм *е – ест* біжить приблизно по Ондаві до Свидника а горі Верховиною находиму дублети аж по ріку Лаборець».

⁸³ Нак. сп. *ідж* вважався літературним ще у ХХ ст.

⁸⁴ Напр., міркування про синтаксис числівників подано двічі (55-57, 131). Щодо деяких помилок див. Й. Дзензелівський, *І.А. Гарайда як філолог...*, с. 157-158. Цікаво, що Гарайда

4. Угорський вплив

За словами Гарайди, «неруськѣ имена на **-о**, **-е** вообще не склоняются», коли «сильно чувствуется чужое походження фамиліїного имени» (46). Що ж до угорських прізвищ зазначено: «Де сего почуваня нѣтъ, склоняеся якъ руський именникъ, при чомъ на конці слова зъ довгимъ *-о* прикладаеся *-в*, або окончена *-е* перемѣняеся в *-а*. Пр. *Сабовъ* – *Сабова*, *Сабовови* и т. д., *Фекете* [так] – *Фекеты*, *Фекетови* и т. д.» (46). Щодо *Сабовъ* < *Szabó* ‘Швець’, все відповідає традиційним правилам передавання угорського довгого *ó*. Що ж до прізвища *Fekete* ‘Чорний’, то в закарпатських говірках воно справді часто виступає у вигляді *Фекета*, а дав. одн. на *-ови* відповідає правилам закарпатських говірок, для яких характерна форма дав. одн. *слугови*⁸⁵.

На окрему увагу заслуговує розділ про «супружескѣ имена», які властиві саме угорській мові (там дружину традиційно називають за чоловіком, додаючи суфікс *-né*, тобто *Fekete Istvánné* < *Fekete István*; ця традиція виходить з ужитку):

Они творятся суффиксами **-ова**, **-ѣва**, изъ крестныхъ именъ мужчинъ такъ руського якъ и неруського походження. Пр.: *Лизакъ Ивановна*, *Егрешии Василева*, *Бачинский Петрова* и т. д. (47).

Тільки винятково в Гарайди можна помітити вплив угорської мови. Наприклад, він пише: «исподъ общого правила есть много выимковъ» (52), що очевидно є калькою з угорської (*kivétele szabály alól*). Так само його вжиток звороту *перший разъ* є напевно результатом калькування угорського *elsőször*, що означає не лише ‘перший раз’, а й ‘спочатку’: «Простѣ реченя можеме перший разъ подѣлити на основѣ частей реченя, въ нихъ находячихся» (110; розбивка в оригіналі). В ілюстративних матеріалах мадяризми виступають зрідка, окрім згаданих слів на *хосен-*, *хосн-* (див. вище) та *газд-*, які поширені й поза Закарпаттям, іменник *въко* (*пшеницѣ*), від угор. *véka* (31,2492 літр).

5. Висновки

Граматика Івана Гарайди 1941 р. мала виконати непросте завдання: кодифікацію «на основѣ народного языка», а водночас не занадто відходити від місцевих, переважно ненародних, традицій. Насправді місцеві елементи відіграють

послідовно пише *-ск-*, за винятком *руський* (Там само, с. 155). У *Граматиці* співіснують форми *низкий* (16) та *низький*, *низько* (99), *близький* [так] (51). Дзензелівський вказав також на різні написання *-цьк-*, однак насправді Гарайда послідовно писав *-цьк-*.

⁸⁵ Див. І. Панькевич, *Граматика...*, с. 68: «[...] Кажуть на прим.: *владыкови*, *владыком* – мѣсто правильного: *владыцѣ*, *владыкою*. Сих форм не належить уживати». Див. також І. Панькевич, *Українські говори...*, с. 210: «[...] цей процес переміни деклінації пневої на родову найсильніший в західних частинах південно-карпатської області а менше сильний на сході в Мараморощі».

у цій граматиці скромну роль: де-не-де автор навіть виразно радив їх не вживати, деінде він приховав їх під традиційним правописом або залишив відкритим, наскільки певні прикмети «народного говора» мали вважатися властивими й літературній мові. Про багато основних рис говірок Закарпаття він взагалі мовчав. В одному випадку Гарайда таки поставив «руську» мову в контекст «малоруського язика» (тобто української мови): «Е въ нашомъ языкѣ (якъ и вообще въ малоруськомъ языкѣ) перезвучаея въ ѣ (*i*)» (19)⁸⁶.

Та «народність» мови граматики Івана Гарайди, якої досягнуто лише умовно завдяки відштовхуванню від церковнослов'янських та місцевих російських традицій, переважно ґрунтується на загальноукраїнських підставах – або принаймні на тих, що не обмежені Закарпаттям. Невипадково майже всі основні «народні» риси, які притаманні граматиці Івана Гарайди, засвідчені також у граматиці, яку галичанин Іван Пянькевич написав для шкіл «Підкарпатської Русі». Водночас мова Гарайди усе ще насичена «ненародними», тобто російськими та церковнослов'янськими елементами, при цьому не лише на лексичному рівні. Вважати граматику Гарайди успішною спробою кодифікації «русинського язика» у сучасному розумінні годі.

References

- Bevka O. *Slovyk-Pam'yatnyk. Dialektnyy slovyk sela Polyany Maramorosh'skoho komitatu*, Nyíregyháza 2004.
- Chopey [Csopey] L., *Rus'ko madyarsky slovar'*, Budapest 1883.
- Dzendzelivs'kyi Y., *Harayda, Ivan*, [u:] Mel'nychuk, O. (red.), *Ukrayins'ka mova. Entsyklopediya*, vyd. 3-ye, Kyiv 2007.
- Dzendzelivs'kyi Y., I.A. *Harayda yak filoloh*, „Acta Hungarica” 1996-1997, vol. VII-VIII, Uzhhorod – Debrecen 1998. «Dzvony Lemkivshchyny» 2015, № 1 (94).
- Harayda I., *Hrammatyka rus'koho yazýka*, Unhvar [Uzhhorod] 1941.
- Kapral' M., *Yazykovaya sitatsiya v Podkarpat'e 1938-1944 gg.*, [v:] Dulichenko A. (red.), *Slavyanskoe yazykoznanie: pokidaya XX vek: k XIV mezhdunarodnomu s'ezdu slavistov (Ochrid, 10-16.09.2008)*, „Slavica Tartuensia” 2008, vol. VIII.
- Kapral' M., *Moya rusinistika nachala sya v rotsi 1997 u februari*, [u:] <https://www.lem.fm/mikhail-kapral-moya-rusinistika-nacha/>.
- Magochiy [Magocsi] P.R., *Etno-geografichnyy i istorychnyy perehlyad* [sic], [v:] Magocsi, P. R. (red.), *Rusyn'skýy yazýk*, Opole 2004.
- Moser M., *Ruthenische Sprach- und Vorstellungswelten in den galizischen Volksschullesebüchern der Jahre 1871 und 1872*, Wien 2007.
- Moser M., *New Contributions to the History of the Ukrainian Language*, Edmonton – Toronto 2016.

⁸⁶ Так само Гарайда написав у відгуці на негативну рецензію москвофіла, що був оприлюднений у часописі *Литературна неделя*: «тоть украинский язык нашъ народный языкъ принадлежит до одного и того же самостояного діалекта русского языка, именно до малорусского самостояного діалекта (См. Шахматовъ)» (розбивка замість підкреслення в ор., цит. за Й. Дзензелівський, *Гарайда як філолог...*, с. 165).

- Moser [Moser] M., *Hramatyky «rus'koho yazyka» y ukrayins'koyi movy v chekhoslovats'kiy Pidkarpats'kiy Rusi y uhors'komu Pidkarpatti (1919-1945 rr.)*, [u:] Vakulenko S., Karunyk K. (red.), *Ukrayins'ka mova: unormuvannya, roznormuvannya, perenormuvannya (1920-2015)*, Kharkiv 2018.
- Plishkova A. *Language and National Identity. Rusyns South of Carpathians*, New York 2009.
- Rundesová T., *Ivan Harajda, lingvista a prekladateľ*, [u:] <https://www.rusyn.sk/ivan-harajda-lingvista-a-prekladatel/>.
- Pan'kevych I., *Hramatyka rus'koho yazýka dlya shkôl serednykh y horozhans'kykh*, 3-e vyd., Praha 1936.
- Pan'kevych I., *Ukrayins'ki hovory Pidkarpats'koyi Rusy i sumezhnykh oblastey*, Praha 1938.
- Pop I., *Haraida, Ivan / Harajda, János*, [in:] P.R. Magocsi, I. Pop (eds.), *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*, revised and expanded edition, Toronto – Buffalo – London 2005.
- Rieger J., *Mały słownik lemkowskijskiej wsi Bartne*, Warszawa 2016.
- Rusyns'kyj Dajdzhest 1939-1944, III/1, Kroynyka. Tekstý z uzhhorods'kykh «Nova Nedělyá» y «Karpatska Nedělyá» 1939-1941 hh.*, Kapral' M. (red.), Nyíregyháza 2010.
- Slovyk ukrayins'koyi movy v 11 tomakh*. Kyiv 1970-1980, [u:] <http://sum.in.ua/>.
- Suhonyak V., *I. Harayda pro literaturnomovne spryamuvannya vydan' Pidkarpats'koho obshchestva nauk (iz pryvodu «ukrayinizmiv», «chekhizmiv», «polonizmiv»)*, „Studia Slovakistica” 2014, vol. 15.
- Torchyns'ka N., *Ukrayins'ka dialektolohiya: navchal'nyy posibnyk*, Khmel'nyts'kyy 2017.
- Zhelekhovskyy Ye., *Malorusko-nyimetskyi slovar*, 2 t., L'viv 1886.
- Zhylko F., *Hovory ukrayins'koyi movy*, Kyiv 1958.
- Zhylko F., *Narysy z dialektolohiyi ukrayins'koyi movy*, Kyiv 1980.

Про Автора

Michael Moser – Univ. Prof. Mag. Dr. Dr. h. c. Prof. h. c., Universität Wien, Institut für Slawistik; Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest. **Основні публікації: книги:** „Юности честное зеркало“ 1717 г.: у истоков русского литературного языка, Münster – Wien 2020; *New Contributions to the History of the Ukrainian Language*, Edmonton – Toronto 2016; *Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки*, Львів 2012; *Причинки до історії української мови*, 3-е вид., Вінниця 2011; *Die polnische, ukrainische und weißrussische Interferenzschicht im russischen Satzbau des 16. und 17. Jahrhunderts*, Frankfurt am Main u. a. 1998.

ORCID: 0000-0002-3693-1291

Email: michael.moser@univie.ac.at